

Олег СИМКІВ

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ В ЦАРИНІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (1988–1990)

Розглянуто діяльність Української Гельсінської спілки, спрямовану на активізацію боротьби за права людини і нації. Простежено її вплив на формування історичної пам'яті українців.

Ключові слова: Українська Гельсінська спілка, громадянське суспільство, історична пам'ять, Народний рух України, перебудова.

Важливим напрямом антикомуністичної боротьби у країнах Центрально-Східної Європи був захист прав людини, гарантованих міжнародними конвенціями. Водночас для українців правозахист, що ґрунтувався на підписаних Радянським Союзом міжнародних угодах, – спроба вивести національно-визвольний рух із підпілля. Вони діяли відкрито і сформували ядро, навколо якого згуртувалася антикомуністична опозиція. В умовах політики дозованої демократизації Михайла Горбачова перед ними виникали нові можливості. 7 липня 1988 р. звільнені з ув'язнення правозахисники заснували Українську Гельсінську спілку (УГС). Її мета – залучення суспільства до активного політичного життя і побудова Української соборної самостійної держави. Про створення, програмні засади й функціонування УГС ґрунтовно узагальнювальної праці наразі немає. Окремі аспекти її діяльності розглянули Михайло Басараб¹, Олексій Гарань², Юрій Зайцев³, Анатоль Камінський⁴, Педрик Кені⁵, Вахтанг Кіпіані⁶, Володимир Ковтун⁷ та ін. Неабияке значення для дослідження проблеми мають спогади і документи, які опублікували Богдан і Михайло Горині, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл та ін. Особливо цікавий для

¹ *Басараб М.* Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.: автореф. дис... на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / М. Басараб. – Ужгород, 2007. – 20 с.

² *Гарань О.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – Київ: Либідь, 1993. – 200 с.

³ *Зайцев Ю.* Генезис Народного руху України: Львівська організація / Ю. Зайцев // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 143–155.

⁴ *Камінський А.* На перехідному етапі: “гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський; [передм. М. Прокопа]. – Мюнхен, 1990. – 623 с.

⁵ *Кені Педрик.* Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / Педрик Кені. – Київ: “Часопис Критика”, 2006. – 461 с.

⁶ *Кіпіані В.* УГС: політичні дискусії та долі лідерів [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://kipiani.org/gulag/index.cgi?63> (10.11.2011 р.).

⁷ *Ковтун В.* Історія Народного руху України / В. Ковтун. – Київ, 1995. – 396 с.

дослідників третій том автобіографічної праці Б. Гориня “Не тільки про себе”⁸, де, крім власних спогадів, автор зібрав та упорядкував чимало архівних документів.

На шляху до здобуття незалежності важливим завданням націонал-демократів стало закладення основ громадянського суспільства: сприяння активізації громадськості, вироблення механізмів участі народу в управлінні державою та контролю над державним апаратом. Для виконання поставленої мети активісти УГС намагалися зосередити увагу українців на проблемах екології, економіки, мови, історії, легалізації заборонених Церков тощо.

З послабленням ідеологічного контролю історія, яку замовчувала радянська влада, поступово перетворилася на серйозну політичну проблему, що тісно перепліталася з легітимністю комуністичної влади та виходом із підпілля Греко-Католицької Церкви. Для політизації населення західних областей важливе значення мало відновлення історичної пам’яті про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), Голодомор, репресії 1939–1941 рр., скоєні НКВС на Західній Україні тощо.

Наприкінці 1980-х років УГС зосередилася на замовчуваному радянськими істориками досвіді державотворення першої чверті ХХ ст. Відновлення в колективній пам’яті історії ЗУНР мало би сприяти відродженню національної свідомості та підірвати легітимність влади Компартії. У статті, приуроченій 120-річчю від дня народження Мирона Тарнавського, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР і член УГС Михайло Косів наголосив на постаті командувача Української галицької армії (УГА) як чудовому прикладі для національно-патріотичного виховання молоді⁹.

Чи не вперше за кілька десятиліть 1 листопада 1988 р. львів’яни легально поклали квіти і відправили панахиду біля могил стрільців УГА на Янівському цвинтарі, відзначивши 70-річчя проголошення ЗУНР. Додатковим стимулом до вивчення державотворення ЗУНР була можливість спростування радянської версії історії України. Представники Української Гельсінської спілки вважали встановлення радянської влади на Західній Україні в 1939 р. окупацією, яка призвела до політичних репресій. Вони не сприймали вироблену радянськими ідеологами та істориками ідею возз’єднання України, протиставляючи їй Злуку ЗУНР і УНР, що відбулася 22 січня 1919 р. Члени УГС вважали Акт Злуки здійсненням віковичної мрії розділеного українського народу, гарантією збереження історичної пам’яті західних українців і запорукою відродження Української суверенної республіки¹⁰.

Перше відзначення Акту Злуки відбулося 22 січня 1989 р. за участю Марійського товариства “Милосердя” та УГС на подвір’ї собору Св. Юра, де відправився молебень, в якому взяли участь тисячі львів’ян, а також члени УГС: В. Чорновіл, М. Горинь, Б. Горинь, І. Деркач. Міліція не заважала молитві людей (молебень дозволив владица), натомість представники Російської Православної Церкви перешкоджали, увімкнувши музику з гучномовців¹¹. Ініціативна група київської філії УГС так і не одержала дозволу на проведення мітингу з нагоди відзначення Акту Злуки, про що

⁸ *Горинь Б.* Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. / Б. Горинь. – Київ; Унів: В-во ПУЛЬСАРИ, 2010. – Кн. 3: (1985–1990). – 920 с.

⁹ *Косів М.* Відновіть у пам’яті це ім’я / М. Косів // Поклик Сумління. – 1989. – № 3. – Вересень.

¹⁰ Історичний акт возз’єднання (Звернення Виконавчого комітету УГС) // Львівські новини. – 1989. – № 1. – Січень.

¹¹ Інформатор. Щотижнева хроніка Львівської ради УГ Спілки. – 1989. – 23 січня.

19 січня 1989 р. повідомила газета “Вечірній Київ”¹². 21 січня голову київської філії УГС Олеся Шевченка викликали в міліцію і, погрожуючи розправою, заборонили проводити мітинг. У зв’язку з цим відзначення відбулося на приватній квартирі¹³.

Формувала історичну пам’ять УГС у співпраці з товариством “Меморіал” ім. В. Стуса. 27 травня цього ж року у Львові в Будинку культури ім. Кузнецова відбулися установчі збори Львівської філії товариства “Меморіал”. На зборах виступили: редактор незалежного журналу “Катедра” Михайло Осадчий, голова Львівської обласної організації УГС Богдан Горинь, голова Виконкому УГС Левко Лук’яненко, поетеса Ірина Калинець та ін. Вони вимагали, щоб товариство розглянуло злочини не тільки сталінського, а й брежнєвського і післябрежнєвського періодів¹⁴.

Члени Української Гельсінської спілки були ініціаторами, організаторами й активними учасниками мітингів, пов’язаних із 50-річчям пакту Молотова–Ріббентропа. У 9–10 випуску “Українського вісника” (жовтень–листопад 1987 р.) опубліковано секретні німецько-радянські угоди 1939 р.¹⁵. Підготовкою акції, яка відбулася 23 серпня 1989 р., займався заступник керівника Львівської обласної філії УГС Володимир Яворський. Миська влада не могла нічого вдіяти, коли натовп із національними прапорами рушив вулицями міста до стадіону “Дружба”, скандуючи гасла: “Геть окупантів з України!”, “Геть Щербицького!”, “Комунізм – фашизм!”, “Свободу Україні!”. На площі біля стадіону відбувся несанкціонований мітинг, на якому виступили члени УГС: Богдан Горинь, Володимир Яворський, Олег Вітович, Іван Максимішин, Роман Козій та ін. Вони засудили пакт Молотова–Ріббентропа і закликали боротися за створення незалежної Української держави. Після мітингу багатотисячна громада рушила до центру міста, де запалила свічки і сформувала живий ланцюг, який охопив будівлю Оперного театру й прилеглий до неї проспект. Кульмінацією акції став мітинг біля місця, де мав бути встановлений пам’ятник Т. Шевченкові¹⁶.

Націонал-демократи виступили проти підготовки партійними органами влади урочистого відзначення 50-річчя возз’єднання західноукраїнських земель із УРСР. 4 вересня 1989 р. на раді Львівської обласної філії УГС Б. Горинь запропонував організувати проведення “живого ланцюга скорботи”. 17 вересня 1989 р. у центрі Львова зібралися 300 тис. вірних УГКЦ і вирушили до собору Св. Юра. Члени УГС також взяли участь у демонстрації, а В. Чорновіл запросив присутніх взяти участь у проведенні живого ланцюга скорботи. Увечері тисячі львів’ян і гостей міста в кілька рядів вишикувалися вздовж проспектів Леніна (зараз проспект Свободи) та Шевченка. Б. Горинь, пригадуючи ті події, написав: “Те, що відбулося, перевершило сподівання. О 20 год. люди запалили свічки. Рух транспорту був зупинений. Запанувала тиша. Жодних вигуків і жодних промов. Усі були перейняті почуттям скорботи за убієнними”¹⁷.

У західних областях відбувалися напівстихийні мітинги – людей збиралося багато при мінімальних зусиллях організаторів. Але на Сході і Півдні країни

¹² Вечірній Київ. – 1989. – 19 січня.

¹³ Інформатор... – 1989. – 23 січня.

¹⁴ Горинь Б. Не тільки про себе... – С. 393.

¹⁵ Український вісник. Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал. – Балтимор; Торонто: Українське в-во СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка, 1988. – Вип. 7, 8, 9–10 серпень, вересень, жовтень–листопад 1987. – С. 579.

¹⁶ Горинь Б. Не тільки про себе... – С. 498–500.

¹⁷ Там само. – С. 585–586.

націонал-демократи не змогли одержати такої підтримки населення. Влада забороняла масові зібрання, а колишніх політв'язнів звинувачувала в радикальному націоналізмі. Наприкінці вересня 1989 р. УГС налічувала понад тисячу членів, більшість з яких діяли в західних областях і м. Києві. З такими скромними силами важко боротися з системою, яка контролює засоби масової інформації, правоохоронні органи, суди та прокуратуру. Хоча окремі акції вдалося провести. Відбулися мітинги в Харкові біля пам'ятника Т. Шевченка. З ініціативи активістів спілки в Запоріжжі на площі Жовтневій проведено траурну маніфестацію в пам'ять про загиблих під час Голодомору 1932–1933 рр.¹⁸

У відповідь на звинувачення націонал-демократів влада проводила т. зв. “анти-сталінські мітинги”, які мали б переконати громадськість, що комуністична партія засуджує сталінські репресії і не приховує цього перед народом. Така протидія УГС була малоєфективною, частина інспірованих владою зібрань закінчувалася свистом і вигуками “Ганьба!”¹⁹. Водночас під тиском громадськості комуністи були змушені створити комісії для розслідування злочинів сталінізму. Активісти УГС та “Меморіалу” брали участь у дослідженні масових поховань у с. Биківня неподалік від м. Києва, де протягом 1937–1941 рр. поховано тисячі жертв сталінських репресій. Зокрема вони звернули увагу громадськості на спробу членів комісії довести, що вбивства цивільного населення скоїли не бійці НКВС, а фашисти²⁰.

З ініціативи “Меморіалу”, Української Гельсінської спілки, комітету захисту Української Католицької Церкви та інших організацій у пресі друкували статті про національну символіку, окремих діячів політики й культури, вели пошуки стрілецьких могил, на яких встановлювали березові хрести. Восени 1989 р. (напередодні 71-ї річниці проголошення ЗУНР) на львівському стадіоні “Дружба” відбулося багатотисячне зібрання. Настрої присутніх висловив директор Інституту суспільних наук АН УРСР, д-р істор. наук Ярослав Ісаєвич, зауваживши, що “спільною справою, спільною турботою повинна стати боротьба за те, аби теперішнє національно-культурне відродження українського народу було не тільки всенародним, а й остаточним”²¹. На народному вічі ухвалено резолюцію, в якій зазначено, що “внаслідок повстання створена українська національна держава на західноукраїнських землях – Західно-Українська Народна Республіка... 22 січня 1919 р. уряди УНР і ЗУНР проголосили у Києві, на площі собору св. Софії, Акт з'єднання (злуки), утворивши єдину державу українського народу на всіх її етнографічних територіях... У названих діях український народ не був об'єктом політичних маніпуляцій сусідніх держав, а творцем (суб'єктом) своєї власної долі”. Віче ухвалило відзначати 1 листопада 1918 р. як день створення “новітньої української національної держави на західноукраїнських землях та день пам'яті полеглих і померлих”, святкувати 22 січня 1919 р. як “свято соборності (возз'єднання) українського народу Наддніпрянщини і Наддністрянщини”. Вивісити в цей день національні прапори, відновити й упорядкувати могили

¹⁸ Інформатор... – 1989. – 8 листопада.

¹⁹ Марусик П. Тернистим шляхом до рідного дому / П. Марусик // Українська гельсінська спілка у спогадах і документах; [упоряд. і гол. ред. О. Шевченко]. – Київ: “Ярослав Вал”, 2012. – С. 448.

²⁰ Інформатор... – 1989. – 6 лютого.

²¹ Цит. за: Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 199.

Українських січових стрільців, а також встановити меморіальну дошку в честь проголошення ЗУНР на фасаді Народного дому у Львові²². 1 листопада 1989 р. у Львові відзначено 71-шу річницю проголошення ЗУНР.

Важливим кроком на шляху до незалежності стали березневі парламентські вибори 1990 р. У рамках підготовки до виборів 18 листопада 1989 р. на Великій раді Народного руху прийнято рішення відзначити 71-шу річницю Акту Злуки акцією “українська хвиля” – “живим ланцюгом”, який мав з’єднати Львів і Київ. Провести цю акцію запропонував М. Горинь²³. Пізніше його продовжено до Івано-Франківська, адже рішення про возз’єднання двох республік було прийнято саме там. Безпосередня підготовка до проведення акції розпочалася в кінці грудня. Організаційний комітет очолив Дмитро Павличко. Від Львівської крайової ради руху “живий ланцюг” організовував завідувач відділу Спеціального конструкторсько-технічного бюро Фізико-механічного інституту АН УРСР Богдан Андрусів²⁴.

Кінець 1989 – початок 1990 р. пройшов під знаком моральних перемог опозиції. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР, як і сусідні республіки, прийняла закон про визнання української мови державною. 1 грудня 1989 р. під час візиту М. Горбачова до Ватикану було оголошено про легалізацію діяльності Української Католицької Церкви. 21 січня 1990 р., в неділю, на трасі Івано-Франківськ–Львів–Тернопіль–Рівне–Житомир–Київ відбулася грандіозна політична акція – формування ланцюга пам’яті, який символізував єднання українців. Вранці з міст і сіл, повз які проходила “українська хвиля”, зібралися люди, щоб між 12 і 13-ю годинами утворити “живий ланцюг”. За різними оцінками в акції взяли участь від 400 тис. до 3 млн українців²⁵. Згідно з повідомленням газети “Ленінська молодь” лише на Львівщині в “українській хвилі” було задіяно понад 500 тис. осіб²⁶.

Частиною акції стали 30 мітингів у 6 областях, найбільші з яких відбулися у Львові (20 тис.), Тернополі (20 тис.) і Києві (16 тис.). Львівське зібрання, почавшись у Шевченківському гаю святковим концертом, продовжилося біля пам’ятника Іванові Франку багатотисячним мітингом. На зібранні, яке вів голова Львівської крайової організації Народного руху, кандидат у народні депутати УРСР, проф. Орест Влох, пролунали виступи В’ячеслава Чорновола, Михайла Косіва, Романа Лубківського, Богдана Котика та ін. М. Косів закликав не навішувати ярликів на уряди ЗУНР і УНР, бо якби вони вистояли, то в історії українського народу не було б Голодомору, депортацій та інших трагічних подій. Мер Львова, кандидат у народні депутати УРСР Б. Котик наголосив на важливості Акту Злуки для утвердження соборності України, а В. Чорновіл, назвавши цю подію святом державності, запропонував відновити традицію відзначення 24 січня як Дня пам’яті борців за волю України. У київському мітингу, проведеному на Софійській площі, взяли участь представництва багатьох міст України, зокрема Донецька, Луганська і Харкова. На зібранні, яке відкрив Д. Павличко, прозвучав IV Універсал Центральної Ради, виступили

²² Резолюція народного віча // Поклик сумління. – 1989. – № 6. – Листопад.

²³ Горинь М. Запалити свічу / М. Горинь; [упоряд. В. Овсієнко; художн.-оформлювач Б. Захаров]. – Харків: Права Людини, 2009. – С. 99.

²⁴ Ленінська молодь. – 1990. – 16 січня; Львовская правда. – 1990. – 23 января.

²⁵ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 2000. – С. 304.

²⁶ Ленінська молодь. – 1990. – 23 січня.

письменник Олесь Гончар, голова УГС Левко Лук'яненко, народні депутати СРСР Володимир Яворівський і Сергій Конєв, голова Народного руху Іван Драч, голова секретаріату Всеукраїнської Ради Руху Михайло Горинь та ін.²⁷ Відзначення подій 1919 р. стало наймасовішою політичною акцією антикомуністичної опозиції.

Отже, діяльність УГС у царині формування історичної пам'яті залучила людей до політичного життя. Рух, УГС та інші громадські організації на виборах до Верховної Ради УРСР (4 березня 1990 р.) здобули 111 депутатських мандатів. Щобільше, в західних областях України вони перемогли комуністів на виборах до місцевих рад. Реабілітація національної історії допомагала антикомуністичній опозиції обґрунтовувати нові політичні вимоги. Відзначення річниць Першополтавського повстання, Дня Злуки, засудження пакту Молотова–Ріббентропа, проведення живого ланцюга скорботи, відновлення хрестів і панахиди на стрілецьких могилах, які вона організувала, формували нове політичне мислення.

Олег Симкив. Деятельность Украинского Хельсинского союза в области формирования исторической памяти (1988–1990)

Рассмотрена деятельность Украинского Хельсинского союза, направленная на активизацию борьбы за права человека и нации. Прослеживается ее влияние на формирование исторической памяти украинцев.

Ключевые слова: Украинский Хельсинкский союз, гражданское общество, историческая память, Народное движение Украины, перестройка.

Oleg Simkiv. Activities of the Ukrainian Helsinki Group in the sphere of historical memory (1988–1990)

The article analyses activities of the Ukrainian Helsinki Group aimed at intensifying the struggle for human rights and the right of peoples to self-determination. It traces organisation's influence on the Ukrainian historical memory.

Key words: the Ukrainian Helsinki Group, civil society, historical memory, the People's Movement of Ukraine, Perestroika.

²⁷ Ленінська молодь. – 1990. – 23 січня; Кульчицький С. Феномен Народного руху України / С. Кульчицький // День. – 2009. – 4 вересня.